

Наталія ТІШКОВА

*Національна академія державного управління
при Президенті України*

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління

**ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ ОХОРОНОЮ НАВКОЛИШНЬОГО
СЕРЕДОВИЩА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ:
РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ**

Досліджується процес становлення та розвитку державного управління охороною навколишнього середовища на теренах України в період з IX ст. до початку XX ст. в контексті історичних етапів її державотворення. Визначаються особливості певних періодів його розвитку та проблемні питання, що виникали в процесі регулювання суспільних відносин у сфері охорони навколишнього середовища. Простежуються джерела формування національного природоохоронного законодавства та розглядається подальший його розвиток. Аналізуються нормативно-правові акти різних епох щодо регулювання охорони та використання природних ресурсів. Акцентується увага на становленні інституту державного управління та розкриваються недоліки, а також виявляються чинники, що впливають на процес формування вітчизняного управління охороною навколишнього середовища.

Ключові слова: історичні етапи державотворення, охорона та раціональне використання природних ресурсів, природоохоронне законодавство, діяльність держави у сфері охорони навколишнього середовища, інституції природоохоронного спрямування.

Nataliia Tishkova. Public administration of environmental protection on Ukrainian lands: a retrospective analysis

The process of formation and development of public administration of environmental management in Ukraine during the period from the ninth to the early twentieth centuries in the context of its historical stages of state is studied in the article. The features of certain periods of development and problems encountered in the process of regulation of public relations in the field of environmental protection are determined. The origins of the formation of national environmental legislation are traced and its further development is examined. The regulations of different periods regulation on the protection and use of natural resources are analyzed. The attention is focused on the development of the institute of public administration and shortcomings are revealed and the factors that influenced the formation of national environmental management are identified.

Key words: state historical stages, protection and rational use of natural resources, environmental legislation, the activities of the state in the field of environment, institutions environmental focus.

Сучасний стан державного управління охороною навколишнього середовища в Україні нерозривно пов'язаний з історією розвитку української державності та формуванням нормативно-правових засад регулювання суспільних відносин. Початки зародження окремих елементів управління в цій сфері були закладені ще в далекому минулому, але й сьогодні неабияк впливають на визначення завдань та формування напрямів удосконалення державного управління охороною навколишнього середовища. Слід зауважити, що складно вдосконалювати будь-який процес, не пізнавши історії його формування, не визначивши особливостей певних періодів його розвитку, а це, у свою чергу, вимагає проведення поглибленого аналізу історичного аспекту становлення та розвитку державного управління охороною навколишнього середовища в Україні.

Питання вивчення вітчизняного досвіду організації управління охороною навколишнього середовища є предметом досліджень багатьох науковців. Зокрема, значну увагу приділяли дослідженню історичних засад формування правових аспектів охорони навколишнього середовища та реалізації екологічного управління В. І. Андрейцев, А. П. Гетьман, В. А. Зуєв, В. К. Матвійчук, К. А. Рябець,

© Тішкова Н. Л., 2016

Державне управління та місцеве самоврядування, 2016, вип. 3(30)

Ю. С. Шемшученко, М. В. Шульга та ін. Водночас малодослідженими залишаються саме питання становлення та розвитку державного управління охороною навколишнього середовища в Україні.

Метою статті є дослідження процесу формування державного управління охороною навколишнього середовища з огляду на історичні етапи становлення та розвитку державності в Україні, визначення особливостей певних періодів його розвитку та осмислення організаційно-правових проблем державного регулювання суспільних відносин у цій сфері.

Звернення до історичних джерел дозволяє стверджувати, що діяльність держави в напрямі охорони навколишнього середовища на теренах України в тому чи іншому вигляді сягає своїм корінням у далеку давнину і пов'язана насамперед з утворенням державності. Але взаємовідносини в системі «людина – навколишнє середовище» мають значно більший віковий досвід і розпочалися ще 20 – 30 тис. років тому. Певна річ, у цей період було відсутнє будь-яке державне управління, зокрема і охорону навколишнього середовища, що обумовлено відсутністю державності.

Необхідно окреслити, що в контексті нашого дослідження ми вживаємо поняття «навколишнє середовище», хоча на різних історичних етапах існували й інші поняття: «природа», «природні ресурси», «природні об'єкти», «природокористування» тощо.

В історії державного управління в Україні (з огляду на період, що аналізується в межах цієї статті) можна виокремити такі основні етапи:

- київсько-руський та галицько-волинський, або князівська доба (початок IX ст. – перша половина XIV ст.);
- литовсько-руський та польський (середина XIV ст. – перша половина XVII ст.);
- козацький (середина XVII ст. – кінець XVIII ст.);
- бездержавницький (кінець XVIII ст. – 1917 р.);
- доба Центральної Ради, Гетьманату та Директорії (1917 – 1920 рр.) [25, с. 37 – 38].

Щодо періоду існування на території України найдавніших державних утворень (скіфсько-сарматський, античний та ранньослов'янський періоди), то на підставі вивчення античних джерел слід сказати, що питанню взаємодії людини і природи вже тоді надавалась особлива увага, адже воно посідало значне місце в поглядах мислителів тієї епохи. Але зважаючи на існування гармонії у взаємовідносинах людини і природи, на чисельність людства, яка була невеликою, та незначний вплив його діяльності на природу, можна констатувати відсутність потреби в охороні навколишнього середовища, що насамперед пояснюється та повністю пов'язано з історичним етапом розвитку людства.

Аналізуючи наступні історичні періоди, варто зазначити, що діяльність держави, пов'язана з охороною навколишнього середовища, була відображена здебільшого у правових відносинах, на що вказує аналіз багатьох нормативно-правових актів різних епох. Початком формування національного природоохоронного законодавства прийнято вважати право Київської Русі.

Таке положення підтверджується тим, що протягом XI – на початку XII ст. князі розпочали видавати законодавчі акти (статути, устави) і навіть збірники законодавчих актів («Руська Правда», «Правда Ярославичів» та ін.) [13, с. 86]. У цей час розвивалося переважно земельне і лісове законодавство – у їх межах ішлося і про використання та охорону інших видів природних ресурсів. Важливого значення в Київській Русі надавалося правовому регулюванню охорони рослинного і тваринного світу. Право тих часів регулювало відносини власності на природні ресурси і природокористування. Наприклад, у «Правді Ярославичів» уже є норми (ст. 34), що свідчать про юридичне закріплення права приватної власності на землю. Джерелами права були звичай і писане право [4, с. 30; 7, с. 97 – 100; 27, с. 62].

Найдавніший звід давньоруського права «Руська Правда» (ст. 69 – 73, 75, 76, 80, 81) містив чимало регламентацій, які стосувалися часу і термінів полювання на

тих чи інших хутрових звірів, встановлював заборону на виловлювання деяких видів риби під час нересту, передбачав значну кількість застережень щодо збереження та використання природних засобів землеробства, бортництва, броварства, деяких інших промислів та ремесел, пов'язаних із використанням природних ресурсів. Заборонялось також знищення бобрів та видр, що перебували у феодалній власності; вони були об'єктом виключно князівського або боярського полювання [4, с. 28; 27, с. 108 – 111].

У «Руській Правді» передбачались, крім того, і деякі покарання за порушення вимог у вигляді штрафів. Так, у ст. 72, 75 – 76 за переорювання межі передбачався штраф у розмірі 12 гривень, за спалення чи пошкодження князівської борти – 3 гривні, за крадіжку борти – 12 гривень [27, с. 108 – 109]. У князівські часи фактично був закладений і початок формування заповідних територій – так званих мисливських угідь, на яких лише інколи дозволялось полювання [27, с. 62, 108].

Отже, на підставі вищезазначеного можна стверджувати, що за часів князівської доби на території України започатковано формування природоохоронного законодавства. Посилення охорони природних об'єктів, порівняно з попереднім періодом, можна пояснити намаганням зберегти навколишнє середовище для нащадків, що є позитивним досвідом.

Значна кількість природоохоронних норм «Руської правди» згодом була закріплена в таких пам'ятках литовського права, як литовські статuti 1529, 1566 та 1588 рр., що формували вже більш розвинену систему правового регулювання, зокрема і використання природних ресурсів, та були поширені у країнах Центральної та Східної Європи і в Україні [23, с. 172; 25, с. 81]. Так, статут 1588 р. мав спеціальний десятий розділ «Про пуцу, про лови, про дерево бортне, про озера та сіножаті». У статтях (артикулах) цього розділу мова йшла про податки та лов диких звірів (арт. 1 – 2, 9), були закріплені деякі правила і обмеження на вилов риби (арт. 3 – 4) та на полювання на птахів (арт. 8, 11), під особливою охороною перебував рослинний світ (арт. 3, 5, 15, 17). Також встановлювались заходи відповідальності за порушення цих правил та нанесену шкоду навколишньому середовищу, зокрема у вигляді штрафу. Згодом істотна частина еколого-правових норм відповідного статуту увійшла до складу важливої пам'ятки українського права – «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. [24].

Варто зазначити, що саме в цей період з метою збереження цінних видів тварин створено стародавній заповідник – Біловезьку пуцу. Таким чином, у Володимиро-Волинському князівстві у XIV ст. починає утворюватися нова форма природоохоронного регулювання – комплексна охорона природних ресурсів, яка мала на меті повну заборону полювання на всі види тварин, однак ці обмеження на привілеї князів не поширювались [10, с. 5 – 13; 13, с. 89; 14, с. 4]. Також уперше з'являються спеціальні особи, які були наділені відповідними повноваженнями з регулювання питань використання земельних ресурсів: підкоморій (управлінський апарат при князі-господарі), межовий, межувальник, лісівник тощо. Спірні питання щодо земельних відносин розглядалися земельними межовими судами, які ще отримали назву підкоморні (підкоморські) суди [2; 25, с. 82]. Проте основним їх завданням була не охорона навколишнього середовища, а саме процес врегулювання здебільшого майнових питань.

Особливістю цієї епохи можна вважати започаткування державної охорони природних об'єктів у межах певної території (наприклад, заповідник Біловезька пуца), де майже повністю було заборонено виснаження тваринного світу, за винятком князівських привілеїв. Подальшого розвитку отримало також природоохоронне законодавство.

У козацько-гетьманську добу охорона навколишнього середовища, зокрема регулювання використання природних ресурсів, здійснювалась в основному на

підставі звичаєвого права та повсякденних традицій. Водночас, у зв'язку зі своєрідним становищем тодішньої України, на процес регулювання продовжували впливати і традиційне законодавство княжої та литовсько-руської доби, і магдебурзьке право – законодавство тих держав, до складу яких входили українські території [1, с. 143; 5, 19 – 23; 23, с. 172].

Щодо козацького звичаєвого права передбачалося колективне користування природними ресурсами, а для спеціального їх використання необхідно було отримати дозвіл Коша (кошового отамана). Особливо охоронялись ліси, яких було обмаль на теренах Запорозьких Вольностей, а тому встановлено норму про їх ощадливе використання. Найбільшої шкоди завдавали лісам самовільні порубки дерев, через що для затримання таких порушників призначалися спеціальні команди. На підставі наказів Коша, що регулярно надсилалися на місця, місцева адміністрація мала ретельно стежити за станом лісів і не допускати самовільних порубок лісу. Не менш важливими об'єктами охорони природи у Запорозькій Січі були рибальські та мисливські угіддя [6, с. 103 – 105; 19, с. 8 – 9].

У часи Гетьманщини виникають такі джерела природоохоронного права, як гетьманські універсали, згідно з якими здійснювався розподіл природних ресурсів, а також кодекси українського права. Серед них особливо відомими були «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. та «Екстракт малоросійських прав» 1767 р. [3; 15, с. 120 – 121]. Так, у главі 18 «Про портові ріки і повені, стави і затоплені сіножаті» збірки «Прав, за якими судиться малоросійський народ» містилися норми, спрямовані на збереження судноплавності портових річок (арт. 1 – 3), утримання млинів і гребель (арт. 4, 6), недопущення захаращення берегів річок (арт. 3) [16, с. 328 – 334]. Норми глави 19 «Про ліси і гаї, бортне дерево, диких звірів, лов риби...» акцентували увагу на забороні самовільної рубки дерев у лісах та запобіганні лісовим пожежам (арт. 1 – 2, 7). Також встановлено заборону на полювання у «чужих лісах» та лов риби в «чужому ставу» без дозволу відповідних господарів (арт. 3, 8, 10), велика увага приділялась охороні тваринного світу (арт. 9, 11, 12) [16, с. 334 – 348; 28, с. 152 – 153].

Незважаючи на те що загальна система російського права в той час на українські землі не поширювалася, водночас на початку XVIII ст. розширився вплив загальноімперських законодавчих актів. Відносини почали регулюватися російським законодавством. Норми звичаєвого права втратили свою силу і діяли лише в сільській місцевості [13, с. 91 – 92].

Під час царювання Петра I багато зроблено для збереження лісів. Саме він першим створив лісове управління і систему його організації та охорони. У 1722 р. була видана обервальдмейстерська («вальд» у перекладі з німецької – ліс) інструкція, відповідно до якої ліси мали підпорядковуватися Адміралтейській колегії. При ній перш за все була створена вальдмейстерська канцелярія. На відміну від багатьох попередніх природоохоронних законів, в указах Петра I виявлялася загальнодержавна зацікавленість у збереженні лісів. Природоохоронні укази Петра I стосувалися також і інших природних ресурсів, перш за все водної та наземної фауни. За порушення норм передбачалась відповідальність – від штрафу в розмірі 10 крб. до смертної кари [19, с. 7 – 8].

Таким чином, за козацько-гетьманської доби, як і раніше, охорона навколишнього середовища, зокрема окремих видів природних ресурсів, здійснювалася частково, здебільшого через охорону власності. Крім того, з'являються перші державні спеціально утворені органи управління охороною окремих видів природних ресурсів з відповідними повноваженнями – спеціальні команди у сфері охорони та використання лісів у Запорозькій Січі та вальдмейстерська канцелярія при Адміралтейській колегії, які, по суті, є елементами системи органів державного управління.

За бездержавницького періоду (кінець XVIII ст. – 1917 р.) українські землі входили до складу Російської (90 % території) та Австрійської імперій. Українські землі в складі Російської імперії втратили будь-яку автономію, а на їх території встановлено державний режим, форму й структуру правління, адміністративно-територіальний устрій такий самий, як у всій Російській імперії, а в першій половині XIX ст. система права була замінена системою російського права, основу якого становив «Звід законів Російської імперії» [25, с. 114].

Слід зазначити, що окремі норми щодо регулювання використання природних ресурсів містились у збірці «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. [22, с. 111 – 119]. Проте варто зазначити, що перш за все ці правила були спрямовані на захист майнових прав, а не на охорону навколишнього середовища.

Необхідно зауважити, що важливим етапом розвитку державного управління охороною навколишнього середовища в Російській імперії стало прийняття у 1802 р. Статуту лісового, який згодом увійшов до «Зводу законів Російської імперії». Зазначеним статутом запроваджено інститут управління лісами, за нормами якого всі ліси передавались в управління Лісового департаменту. Статут регламентував структуру департаменту, а також його функції, серед яких необхідно виокремити проведення інвентаризації та організацію нагляду за збереженням лісів, а також виконання робіт з їх відновлення. У ньому також містилися положення щодо нормування лісокористування. Пізніше були створені й інституції, які виконували контрольні, наглядові функції, а також займались запобіганням і припиненням порушень лісового законодавства: Лісова інспекція, Корпус лісничих, Лісова стража [25].

До «Зводу законів Російської імперії» увійшов також Статут гірничий, що регулював положення в гірничій справі та передбачав створення Гірничого управління, основним завданням якого було здійснення управління та контролю за гірничою справою, у тому числі й за раціональним використанням надр [21]. Одночасно із вищезазначеними статутами протягом 1837 – 1861 рр. приймаються та запроваджуються в дію декілька десятків нормативно-правових актів, які регламентують лісокористування, використання та охорону надр, а також інших компонентів навколишнього середовища. А вже в другій половині XIX ст. активно формується законодавча основа охорони навколишнього середовища [12].

Виконавча влада в Російській імперії була зосереджена в системі центральних органів галузевого управління, які в цей період зазнали значних змін. У першій половині XIX ст. замість колегій активно запроваджуються міністерства, кількість яких постійно зростає [25, с. 117 – 118]. Однак, беручи до уваги, що XIX ст. стає епохою науково-технічних досягнень, бурхливого розвитку промисловості, що зумовлює збільшення використання природних ресурсів, міністерства, яке б комплексно координувало питання їх охорони, у структурі центральних органів виконавчої влади не було. Крім того, створені Лісовий департамент та Гірниче управління часто входили до складу різних міністерств.

Водночас проведення в країні ліберальних реформ 1860 – 1870-х рр. та становлення земств як органів місцевого самоврядування в цих історичних умовах об'єктивно поставили їх перед необхідністю вирішення не лише соціально-господарських та гуманітарних завдань, але й значного кола природоохоронних проблем. При земських губернських та повітових управах почали створювати комісії з навколишнього середовища, а питання охорони навколишнього середовища стали одними з найважливіших у переліку земських пріоритетів [8, с. 126; 17; 20, с. 26 – 30].

Щодо охорони навколишнього середовища в Австрійській імперії слід сказати, що ці питання вже на той час мали неабияке значення на державному рівні, як і для багатьох європейських країн. Так, управління охороною і використанням земель, тваринного світу, водних, лісових природних об'єктів забезпечувало міністерство

сільського господарства (землеробства) – єдиний галузевий управлінський орган комплексної компетенції, до однієї з основних функцій якого можна віднести видачу дозволів у галузі використання природних ресурсів [11, с. 64 – 66].

Крім того, діяв Австрійський лісовий та водний кодекси (1852 та 1857 рр.) та Закон про меліорацію (1884 р.), а Галицьким сеймом у Львові в 1879 р. засновано Крайове бюро меліорації, в обов'язки якого входило проведення регулювання річкових басейнів; управлінські функції щодо надр покладено на міністерство крайового розвитку та гірництва; у 1872 р. створено Львівське окружне гірниче управління, яке підпорядковувалося Краківському вищому гірничому староству [11, с. 64 – 66; 23, с. 173].

Таким чином, у ХІХ ст. на українських землях, що входили до складу Російської імперії, під її впливом продовжувало розвиватись природоохоронне законодавство, проте система органів державного управління створювалась повільно, а проблема охорони навколишнього середовища для держави ще не набула комплексного характеру. В австрійській системі охорони навколишнього середовища відслідковується як розвинене природоохоронне законодавство, так і наявність інституту державного управління в цій сфері, зокрема спеціально створений на державному рівні комплексний орган управління з відповідними повноваженнями, а також інші інституції, що свідчить про більш високий рівень розвитку державного управління.

У період визвольних змагань в Україні, коли були намагання будувати соціалістичний лад, згідно з універсалами Української Центральної Ради націоналізовано природні ресурси, що певним чином вплинуло на формування природоохоронного законодавства нового типу – з огляду на окрему галузь. Продовжує розвиватися земельне та лісове законодавство: прийнято Тимчасовий земельний закон від 18 січня 1918 р., який врегулював порядок передачі землі в користування. Поряд із земельно-правовими актами приймаються декрети, положення, інші акти щодо використання й охорони природних ресурсів: про надра землі і водні ресурси; про строки полювання і права на мисливську зброю; про охорону пам'яток природи, садів і парків; про створення перших державних заповідників; про створення комітетів та комісій з охорони природи та раціонального використання природних ресурсів тощо [4, с. 202; 5, с. 19 – 23].

Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського 29 квітня 1918 р. відновлено приватну власність на природні ресурси і скасовано природоохоронне законодавство УНР [2]. Особливо слід зазначити, що в цей період створено міністерство земельних справ, яке поділялось на департаменти, а департаменти – на відділи, та наділялось широкими повноваженнями: здійснювало і законодавче регулювання, і виконавче управління в галузі суспільних відносин у певній сфері. По суті це була перша і єдина інституція державного рівня з питань охорони навколишнього середовища, зокрема регулювання земельних ресурсів, створена на території незалежної України, хоча і проіснувала вона зовсім недовго.

З відновленням УНР 18 грудня 1918 р. знову націоналізовано природні ресурси, а законодавство УНР було спрямоване на врегулювання порядку їх використання. Отже, націоналізація землі та інших природних ресурсів стала підставою для виникнення нового типу відносин: земля, надра, води, ліси як всенародне надбання і об'єкти права виключно державної власності були вилучені із господарського обігу [4, с. 202; 5, с. 19 – 23].

Загалом, як зазначає В. А. Зуєв, серед держав пострадянського простору Україна має одну з найдавніших історій формування засад управління охороною навколишнього середовища. Створення органів управління з окремих питань, що стосуються зазначеної сфери, має давню історію. Однак спеціалізовані органи управління для виконання завдань з охорони навколишнього середовища не

створювались, а виконання цих функцій покладалося на армію, поліцію, інші відомства [9]. На думку К. А. Рябець, законодавство щодо регулювання взаємовідносин людини і навколишнього середовища в Україні формувалося впродовж багатьох століть, мало свої глибокі корені, однак не було досконалим, що призвело до унеможливлення його ефективного функціонування [18, с. 338 – 350].

З огляду на вищезазначене необхідно сказати, що, починаючи з часів Київської Русі і до утворення Радянського Союзу, державного управління охороною навколишнього середовища як такого, що мало відбуватися на постійній, системній та комплексній основі, не існувало. Проте кожний історичний етап державотворення відображався і у розвитку державного управління в досліджуваній галузі. Певним чином формувалось та розвивалось законодавство у сфері охорони навколишнього середовища, що здебільшого виявлялось в обмеженні використання деяких видів природних ресурсів та згодом трансформувалось в природоохоронне. На окремих етапах історичного розвитку були сформовані та діяли поодинокі інституції державного рівня, але їх діяльність не мала постійного характеру. Зміни, що відбулися на початку ХХ ст., стали для України передумовою формування нового етапу розвитку державного управління у сфері охорони навколишнього середовища.

Список використаних джерел / List of references

1. **Андрейцев В. І.** Екологічне законодавство України. В 4 кн. Кн. 1 / [за заг. ред. В. І. Андрейцева]. – Київ : Слово, 2007. – 870 с. [Andreitsev V. I. Ekolohichne zakonodavstvo Ukrainy. V 4 kn. Kn. 1 / [za zah. red. V. I. Andreitseva]. – Kyiv : Slovo, 2007. – 870 s.].
2. **Гавриленко О. П.** Екогеографія України : навч. посіб. / О. П. Гавриленко. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1584072011706/ekologiya/ekogeografiya_ukrayini [Havrylenko O. P. Ekoheohrafiia Ukrainy : navch. posib. / O. P. Havrylenko. – Rezhym dostupu : http://pidruchniki.com/1584072011706/ekologiya/ekogeografiya_ukrayini].
3. **Гвоздик П. О.** Трансформаційні процеси в екологічному законодавстві: від Закону «Про охорону природи в Українській РСР» (1960 р.) до майбутнього Екологічного кодексу України / П. О. Гвоздик // Вісн. Луган. держ. ун-ту внутріш. справ ім. Е. О. Дідоренка. – 2009. – № 4. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua> [Hvozdyk P. O. Transformatsiini protsesy v ekolohichnomu zakonodavstvi: vid Zakonu «Pro okhoronu pryrody v Ukrainskii RSR» (1960 r.) do maibutnoho Ekolohichnoho kodeksu Ukrainy / P. O. Hvozdyk // Visn. Luhan. derzh. un-tu vnutrish. sprav im. E. O. Didorenka. – 2009. – № 4. – Rezhym dostupu : <http://www.nbu.gov.ua>].
4. **Гетьман А. П.** Законодавство України про довкілля. У 2 т. Т.1 / [уклад. А. П. Гетьман, М. В. Шульга]. – Харків : Одиссей, 2007. – 670 с. [Hetman A. P. Zakonodavstvo Ukrainy pro dovkillia. U 2 t. T.1 / [uklad. A. P. Hetman, M. V. Shulha]. – Kharkiv : Odissei, 2007. – 670 s.].
5. **Грозовський І. М.** Особливості формування природоохоронних норм в Україні / І. М. Грозовський, Л. В. Шаравара // Держава та регіони. – 2009. – № 1. – С. 19 – 23 [Hrozovskiy I. M. Osoblyvosti formuvannia pryrodookhoronnykh norm v Ukraini / I. M. Hrozovskiy, L. V. Sharavara // Derzhava ta rehiony. – 2009. – № 1. – S. 19 – 23].
6. **Грозовський І. М.** Охорона природи в Запорозькій Січі / І. М. Грозовський // Право України. – 1997. – № 12. – С. 103 – 105 [Hrozovskiy I. M. Okhorona pryrody v Zaporozkii Sichi / I. M. Hrozovskiy // Pravo Ukrainy. – 1997. – № 12. – S. 103 – 105].
7. **Довбиш В.** Давньоруські природоохоронні звичаї та норми як витoki екологічного права України / В. Довбиш // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 3. – С. 97 – 100 [Dovbysh V. Davnoruski pryrodookhoronni zvychai ta normy yak vytoky ekolohichnoho prava Ukrainy / V. Dovbysh // Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo. – 2008. – № 3. – S. 97 – 100].
8. **Ежегодник** России 1912 г. – Санкт-Петербург : Изд-во ЦСК МВД, 1913. – 412 с. [Ezhegodnik Rossii 1912 g. – Sankt-Peterburg : Izd-vo TsSK MVD, 1913. – 412 s.].
9. **Зуєв В. А.** Правове регулювання реалізації екологічного управління в Україні та шляхи його вдосконалення / В. А. Зуєв. – Режим доступу : <http://www.mama-86.org.ua> [Zuiev V. A. Pravove rehulivannia realizatsii ekolohichnoho upravlinnia v Ukraini ta shliakhy yoho vdoskonallennia / V. A. Zuiev. – Rezhym dostupu : <http://www.mama-86.org.ua>].

10. **Конинский Г.** История Руссов / Г. Конинский. – Київ : Дзвін, 1991. – 307 с. [Koninskiy G. Istoriya Russov / G. Koninskiy. – Kyiv : Dzvin, 1991. – 307 s.].

11. **Коритко Л. Я.** Становлення та розвиток інституту державного управління у галузі охорони довкілля в австрійському праві XIX ст. / Л. Я. Коритко // Наук. вісн. Чернівець. ун-ту. – 2013. – Вип. № 644. – С. 64 – 67. – Режим доступу : <http://lawreview.chnu.edu.ua/visnuku/st/644/10.pdf> [Korytko L. Ya. Stanovlennia ta rozvytok instytutu derzhavnoho upravlinnia u haluzi okhorony dovkillia v avstriiskomu pravi KhIKh st. / L. Ya. Korytko // Nauk. visn. Chernivets. un-tu. – 2013. – Vyp. № 644. – S. 64 – 67. – Rezhym dostupu : <http://lawreview.chnu.edu.ua/visnuku/st/644/10.pdf>].

12. **Лукьянцев В. П.** Деятельность государства в области охраны окружающей среды в России: использование опыта тысячелетней истории / В. П. Лукьянцев. – Режим доступа : <http://www.k-press.ru/bh/2003/1/rlukyantsev/rlukyantsev.asp> [Luk'yantsev V. P. Deyatel'nost gosudarstva v oblasti ohrany okruzhayushey sredy v Rossii: ispolzovanie opyita tyisyacheletney istorii / V. P. Luk'yantsev. – Rezhim dostupa : <http://www.k-press.ru/bh/2003/1/rlukyantsev/rlukyantsev.asp>].

13. **Матвійчук В. К.** Загальнотеоретичні підходи до витоків та класифікації періодів кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища на теренах України / В. К. Матвійчук // Юрид. наука. – 2012. – № 1. – С. 83 – 95 [Matviichuk V. K. Zahalnoteoretychni pidkhody do vyotokiv ta klasyfikatsii periodiv kryminalno-pravovoi okhorony navkolyshnoho pryrodnoho seredovyshcha na terenakh Ukrainy / V. K. Matviichuk // Yuryd. nauka. – 2012. – № 1. – S. 83 – 95].

14. **Микієвич М. М.** Європейське право навколишнього середовища : навч. посіб. / М. М. Микієвич, Н. І. Андрусевич, Т. О. Будякова. – Львів : Екоправо, 2004. – 256 с. [Mykiiievych M. M. Yevropeiske pravo navkolyshnoho seredovyshcha : navch. posib. / M. M. Mykiiievych, N. I. Andrusевич, T. O. Budiakova. – Lviv : Ekopravo, 2004. – 256 s.].

15. **Николіук Д. А.** Екологічна функція Української держави / Д. А. Николіук // Держава і право. – 2011. – № 54. – С. 118 – 124 [Nykoliuk D. A. Ekolohichna funktsiia Ukrainskoi derzhavy / D. A. Nykoliuk // Derzhava i pravo. – 2011. – № 54. – S. 118 – 124].

16. **Права**, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / уклад. К. А. Вислобоков [та ін.] ; НАН України, Ін-т держави і права та ін. – Київ : Книга, 1997. – 548 с. (Пам'ятки політико-правової культури України) [Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskyi narod 1743 r. / uklad. K. A. Vyslobokov [ta in.]; NAN Ukrainy, In-t derzhavy i prava ta in. – Kyiv : Knyha, 1997. – 548 s. (Pamiatky polityko-pravovoi kultury Ukrainy)].

17. **Путря Н. В.** Природоохоронна діяльність органів земського самоврядування Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. – Режим доступу : <https://www.proza.ru/2014/02/02/199> [Putria N. V. Pryrodookhoronna diialnist orhaniv zemskoho samovriaduvannia Rosiiskoi imperii u druhii polovyni KhIKh – na pochatku KhKh st. – Rezhym dostupu : <https://www.proza.ru/2014/02/02/199>].

18. **Рябець К. А.** Екологічне право: історичні засади формування до періоду одержання Україною незалежності / К. А. Рябець // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : зб. наук. пр. – 2009. – № 2. – С. 338 – 350. – Режим доступу : <http://archive.nbuv.gov.ua> [Riabets K. A. Ekolohichne pravo: istorychni zasady formuvannia do periodu oderzhannia Ukrainoiu nezalezhnosti / K. A. Riabets // Problemy pravoznavstva ta pravookhoronnoi diialnosti : zb. nauk. pr. – 2009. – № 2. – S. 338 – 350. – Rezhym dostupu : <http://archive.nbuv.gov.ua>].

19. **Рябець К. А.** Екологічне право України : навч. посіб. / К. А. Рябець. – Київ : Центр учб. л-ри, 2009. – 438 с. [Riabets K. A. Ekolohichne pravo Ukrainy : navch. posib. / K. A. Riabets. – Kyiv : Tsent'r uchb. l-ry, 2009. – 438 s.].

20. **Сборник** статистико-экономических сведений по России. – Москва : Свобод. труд, 1918. – 263 с. [Sbornik statistiko-ekonomicheskikh svedeniy po Rossii. – Moskva : Svobod. trud, 1918. – 263 s.].

21. **Свод** учреждений и уставов горных // Свод законов Российской империи. – Режим доступа : http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?window_volume_contents&volume=100008 [Svod uchrezhdeniy i ustavov gornyyh // Svod zakonov Rossiyskoy imperii. – Rezhim dostupa : http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?window_volume_contents&volume=100008].

22. **Собрание** малороссийских прав 1807 г. / сост. К. А. Вислобоков [и др.] ; АН Украины, Ин-т государства и права и др. – Киев : Наук. думка, 1992. – 368 с. (Памятники политико-правовой культуры Украины) [Sobranie malorossiyskih prav 1807 g. / sost. K. A. Vislobokov [i dr.] ; AN Ukrainyi, In-t gosudarstva i prava i dr. – Kiev : Nauk. dumka, 1992. – 368 s. (Pamyatniki politiko-pravovoy kulturyi Ukrainyi)].

23. **Солоха М. Т.** Формування правового механізму державного регулювання використання водно-ресурсного потенціалу України: історичний аспект / М. Т. Солоха // Актуал. пробл. держ. упр. – 2015. – № 2(46). – С. 171 – 182 [Solokha M. T. Formuvannia pravovoho mekhanizmu derzhavnoho rehuliuвання vykorystannia vodno-resursnoho potentsialu Ukrainy: istorychnyi aspekt / M. T. Solokha // Aktual. probl. derzh. upr. – 2015. – № 2(46). – S. 171 – 182].

24. **Статут** Великого княжества Литовского 1588 года / подг. О. Лицкевич. – Минск, 2002 – 2003. – Режим доступа : <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm> [Statut Velikogo knyazhestva Litovskogo 1588 goda / podg. O. Litskevich. – Minsk, 2002 – 2003. – Rezhim dostupa : <http://starbel.narod.ru/statut1588.htm>].

25. **Усаченко Л. М.** Історія державного управління в Україні : навч. посіб. / Л. М. Усаченко, В. І. Тимцуник. – Київ : Інтерсервіс, 2013. – 292 с. [Usachenko L. M. Istorii derzhavnoho upravlinnia v Ukraini : navch. posib. / L. M. Usachenko, V. I. Tymtsunyk. – Kyiv : Interservis, 2013. – 292 s.].

26. **Устав** лесной // Свод законов Российской империи. – Режим доступа : http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?window_volume_contents&volume=100009 [Ustav lesnoy // Svod zakonov Rossiyskoy imperii. – Rezhim dostupa : http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?window_volume_contents&volume=100009].

27. **Чистяков О. И.** Российское законодательство X – XX веков : в 9 т. / [под ред. О. И. Чистякова]. – Москва : Юрид. лит., 1984. – Т. 1: Законодательство Древней Руси. – 432 с. [Chistyakov O. I. Rossiyskoe zakonodatelstvo X – XX vekov : v 9 t. / [pod red. O. I. Chistyakova]. – Moskva : Yurid. lit., 1984. – T. 1: Zakonodatelstvo Drevney Rusi. – 432 s.].

28. **Шемшученко Ю. С.** Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. / [за ред. Ю. С. Шемшученка]. – Харків : Право, 2008. – Т. 4 : Методологічні засади розвитку екологічного, земельного, аграрного та господарського права. – 480 с. [Shemshuchenko Yu. S. Pravova systema Ukrainy: istoriia, stan ta perspektyvy : u 5 t. / [za red. Yu. S. Shemshuchenka]. – Kharkiv : Pravo, 2008. – T. 4 : Metodolohichni zasady rozvytku ekolohichnoho, zemelnoho, aharnoho ta hospodarskoho prava. – 480 s.].

Надійшла до редколегії 25.05.16